

MASSAGEWELD: WELKE VERANTWOORDELIJKHEDEN?

© Pascale Adamantidis

INHOUDSTAFEL

INLEIDING	4
STRAFRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID	6
Wie oordeelt? De complementariteit van de rechtbanken	6
Manieren van deelname aan de misdaden	8
Gronden voor vrijstelling van strafrechtelijke verantwoordelijkheid	8
Mogelijke straffen	9
Onderhandelingen	9
NIET-STRAFRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEDEN	11
De morele verantwoordelijkheid van daders van massageweld	11
De verantwoordelijkheid van "derden"	13
De verantwoordelijkheid van de staat	13
De verantwoordelijkheid van commerciële bedrijven	15
CONCLUSIE	17
BRONNEN	18

Methodologisch aandachtspuntje

Deze themafiche geeft leraren en begeleiders de nodige achtergrondinformatie bij de voorbereiding van de workshops opgebouwd rond de radioverhalen¹. Mensen die massageweld doorleefd hebben, vertellen hun levensverhaal. Deze getuigenissen geven ons een uniek inzicht, vanuit het perspectief van daders, in de processen die een gewone burger ertoe kunnen brengen om deel te nemen aan massageweld. Ze geven ook inzicht in de gevolgen van dergelijke misdaden.

Het zijn deze gevolgen waar deze themafiche over gaat. Hoe wordt er binnen het strafrecht naar de verantwoordelijkheid voor deze misdaden gekeken? En op welke grenzen botst het strafrecht? Welke andere vormen van verantwoordelijkheid bestaan er? Deze tekst is een aanvulling op de andere themafiche: Massageweld - processen en mechanismen en de contextfiches², die je toelaten de besproken conflicten beter te doorgronden.

Het is de ambitie van RCN J&D om inzicht te geven in de mechanismen die tot massageweld kunnen leiden. Tegelijkertijd willen we voorkomen dat jongeren onverschillig zouden reageren of het onethisch gedrag zouden goedkeuren. De identiteit en het waardensysteem van jongeren is immers nog in volle opbouw. Door het beluisteren van de levensverhalen worden de gevolgen van deze daden (sociale uitsluiting, opsluiting, wraak, psychologisch trauma, etc.) duidelijk en krijgt dit moeilijke vraagstuk een gezicht. De verleiding is immers groot om te zeggen dat deze misdaden ons niet aangaan. Helaas kunnen de zaadjes van extreem geweld ontkiemen in elke samenleving. Daarom is het noodzakelijk om ze te leren herkennen om je ertegen te kunnen verzetten.

¹ De "Als het ginder is, is het hier" radioreeksen werden geproduceerd door RCN Justice & Démocratie en gerealiseerd door Pascaline Adamantidis. De eerste reeks (die werd gerealiseerd tussen 2006 en 2009) bestaat uit de levensverhalen van 11 mensen (uit Burundi, Bosnië, Cambodja, Congo en Rwanda). Allen werden zij met massageweld geconfronteerd en hebben zij zich ertegen verzet. De tweede reeks werd gerealiseerd tussen 2010 en 2014. Deze reeks bestaat uit 8 levensverhalen van mensen (uit Burundi, Congo en Rwanda) die hebben deelgenomen aan het geweld, maar die nu tot bekentenissen zijn overgegaan.

² De contextfiches kunnen gedownload worden via www.rcn-ong.be.

INLEIDING

"Toevallig ben ik een Rwandese burger, een Afrikaan. Het belangrijkste is, dat ik in de eerste plaats een mens ben, met een eigen wil, die keuzes kan maken en verantwoordelijkheid kan dragen."

Gasana, Rwanda, Reeks I.

Het toenemend grootschalig geweld op burgers heeft in de laatste decennia geleid tot het ontstaan van rechtbanken die de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van daders van massageweld kunnen onderzoeken. Deze misdaden worden "internationale misdaden"³ genoemd omdat hun ernst en de schaal waarop ze plaatsvinden de internationale gemeenschap in haar geheel met zorg vervullen. Sommige van deze misdaden zijn wettelijk erkend en bestraft als misdaden tegen de mensheid, oorlogsmisdaden of genocide⁴, maar vele blijven onbestraft. Om ons niet vast te pinnen op een louter strafrechtelijke benadering, gebruiken we hier de algemenere term "massageweld". Deze term omvat de "human phenomena of collective destructiveness" (slachtpartijen en geweld) als aanval op de burgerbevolking met politieke, sociale, religieuze en culturele motieven⁵.

Het aantal daders en slachtoffers bij massageweld is meestal zeer groot. Door de mechanismen die de drempel tot het plegen van deze misdaden verlagen, zijn vele actoren en instellingen op verschillende niveaus (politiek, veiligheid, moraal, etc.) erbij betrokken. Deze misdaden bevinden zich op de snijlijn tussen een individuele en een collectieve logica. Het speelt zich over het algemeen gedurende een lange periode af. Soms wordt het nog aangewakkerd door economische en politieke problemen op regionaal en internationaal vlak⁶. Bijgevolg zijn de verantwoordelijkheden dan ook veelvoudig en kunnen ze verschillende vormen aannemen.

Het begrip **verantwoordelijkheid** lijkt gekend, omdat het vaak gebruikt wordt. Toch is het moeilijk te definiëren. In de breedste zin betekent het: je moeten verantwoorden voor je daden en / of hetgeen waarmee je belast bent. Verantwoordelijkheid was oorspronkelijk een *juridisch* begrip, maar raakt ook aan de *moraal*. De morele verantwoordelijkheid verwijst naar hoe een individu verantwoording verschuldigd is aan zijn eigen geweten, de anderen of een waardensysteem. Vanuit *sociaal* oogpunt weerspiegelt verantwoordelijkheid de inzet van het individu, groepen of bedrijven voor de gemeenschap. Het verwijst ook naar het feit dat je bereid bent de gevolgen van je doen of laten te ondergaan. Als wereldburger heeft iedere mens ook zekere rechten en plichten, waarbij de belangen van de mensheid voorgaan op nationale belangen.

Gezien het groot aantal betrokken actoren (slachtoffers en daders) bij dit soort misdaden zijn er de laatste dertig jaar aan de rechtbanken complementaire benaderingen naar voren geschoven. Deze mechanismen werden voorgesteld door burgers, middenveldorganisaties en / of politici en dragen bij aan het opnemen van verantwoordelijkheid, met haar juridische, morele of institutionele aspecten. Al deze mechanismen samen, met inbegrip van de rechtbanken, worden aangeduid met de term "transitional justice".

³ Voor meer informatie: "Inleiding tot het internationaal strafrecht", themafiche uit de educatieve koffer "Als het ginder is, is het hier" van RCN J&D.

⁴ Voor meer informatie: "Internationale misdaden", themafiche uit de educatieve koffer "Als het ginder is, is het hier" van RCN J&D.

⁵ Bron: <http://www.massviolence.org/Our-scientific-approach>

⁶ Voor meer informatie: "Massageweld: processen en mechanismen", themafiche van RCN J&D.

"Transitional justice" is een geheel van gerechtelijke en buitengerechtelijke maatregelen die de erfenis van zware mensenrechtenschendingen uit het verleden proberen aan te pakken en te herstellen in post-conflict-samenlevingen of voormalige autoritaire regimes. Het principe is dat door het bevorderen van gerechtigheid, erkenning van de slachtoffers en herdenkingsinitiatieven van de voorbije schendingen, de kansen verhogen op een terugkeer naar een vreedzaam en democratisch samenleven⁷.

Transitional Justice bestaat uit verschillende mechanismen: gerechtelijke vervolging (internationale, nationale en gemengde rechtbanken), onderzoeksmechanismen (onderzoeks- en waarheidscommissies), herstelmaatregelen (materiële of symbolische) en institutionele hervormingen.

In grote lijnen geeft deze themafiche antwoord op de vraag *"Wat zijn de verschillende vormen van verantwoordelijkheid van de betrokkenen bij massageweld?"* Deze onderliggende vraag wordt beantwoord in twee delen: de strafrechtelijke verantwoordelijkheid (1) en niet-strafrechtelijke verantwoordelijkheden (2). Het geheel wordt geïllustreerd met concrete voorbeelden uit de "Als het ginder is, is het hier"-radioreeksen.

⁷ Cf. resolutie 1738 (2006) van de Veiligheidsraad, 23 december, 8e overwegende.

STRAFRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Internationaal strafrecht heeft een belangrijke evolutie gekend sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. De strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de belangrijkste daders van misdaden tegen de mensheid, oorlogsmisdaden en genocide⁸ kan nu worden vastgesteld en veroordeeld. De verschillende nationale, internationale en gemengde rechtbanken⁹ kunnen strafrechtelijke aansprakelijkheid vaststellen krachtens het internationaal recht.

Strafrechtelijke verantwoordelijkheid is het feit dat je gehouden wordt voor een strafbaar feit en dat je de door de wet voorgeschreven straf zal ondergaan. Om te kunnen spreken van strafrechtelijke aansprakelijkheid moet er dus een feit gepleegd worden ("materieel element" van de overtreding), dat door de wet ("legaal element") verboden is en dat de persoon wou plegen ("moreel element"). Als meerdere personen betrokken zijn, zal de verantwoordelijkheid worden gedeeld en doorwegen naar gelang de graad van betrokkenheid. Er zijn ook uitzonderingen op strafrechtelijke aansprakelijkheid (wettige zelfverdediging, dwang, minderjarigheid, psychische stoornissen, enz.). Een van de bijzonderheden van oorlogsmisdaden, misdaden tegen de mensheid en genocide is dat ze "onverjaarbaar": dat wil zeggen dat er geen tijdslimiet staat op het vervolgen, arresteren en veroordelen van de daders.

WIE OORDEELT? DE COMPLEMENTARITEIT VAN DE RECHTBANKEN

Het Internationaal Strafhof (ICC) werd opgericht door het Statuut van Rome in 1998 en is operationeel sinds 2002. Het is het eerste permanent internationaal Hof voor het vervolgen en berechten van internationale misdaden. Tijdens de eerste 13 jaren van het bestaan van het ICC werden 23 zaken onder de aandacht gebracht. Het Internationaal Strafhof en de ad hoc internationale tribunaal (Nürnberg-, Rwanda- en Joegoslavië-Tribunaal) speelden een voortrekkersrol op het vlak van een progressieve jurisprudentie. In het bijzonder verduidelijkten ze de verantwoordelijkheid van hiërarchische meerderen en erkennen ze verkrachting als een internationale misdaad.

Deze rechtspraak is echter traag, veraf (ten opzichte van de landen waar de misdaden gepleegd werden) en duur. Hierdoor is het enkel mogelijk om een beperkt aantal verdachten te vervolgen: de hoogste verantwoordelijken. Het ICC kan eveneens niet ingrijpen met terugwerkende kracht: misdaden die gepleegd werden voor 2002 horen niet tot de bevoegdheid van deze rechtbank. De ondersteuning bij de vervolgingen in de nationale rechtbanken is dus een grote uitdaging in de strijd tegen straffeloosheid voor de ernstigste misdaden.

Zich bewust van deze uitdaging werd in het Statuut van Rome *complementariteit* als een van de grondbeginselen opgenomen. Het ICC is dus geen geïsoleerd Hof, maar onderdeel van een wereldwijd systeem van internationaal recht, waarin de verantwoordelijkheid van de verdragsstaten om internationale misdaden te onderzoeken en te vervolgen wordt aangemoedigd. Het ICC is als een Hof een "laatste redmiddel". Het ICC wordt actief als nationale rechtbanken niet tot vervolging van internationale misdaden willen of kunnen overgaan.

⁸ Ibidem zie voetnoot 4.

⁹ Ibidem zie voetnoot 2.

De complementariteit van de rechtbanken: Het voorbeeld Rwanda

Kort na de genocide op de Tutsi's in Rwanda en het afslachten van iedereen die zich hiertegen verzette, werden meer dan 100 000 verdachten opgepakt. Slechts twintig rechters waren nog steeds in functie en vele gerechtsgebouwen waren vernield. Om tegen straffeloosheid in te gaan en als antwoord op de tekortkomingen van het Rwandese gerechtsapparaat, werden een aantal juridische instrumenten gecreëerd. Een aantal hiervan, zoals het Rwanda-Tribunaal in Arusha (ICTR), de bijzondere kamers en de Gacaca-rechtbanken in Rwanda, werden speciaal opgericht als antwoord op de genocide. De bevoegdheden van deze rechterlijke instanties werden bepaald in functie van de ernst van de misdaden en het niveau van verantwoordelijkheid van de daders. De belangrijkste verantwoordelijken voor de genocide werden vervolgd op internationaal niveau door het ICTR en de rechtbanken in andere landen.

Sinds haar oprichting in 1995 werden een honderdtal processen afgehandeld door ICTR. Meer dan vijftien verdachten vluchtten naar het buitenland. Ze werden veroordeeld door nationale rechters van het land waar ze naartoe gevlucht waren dankzij de universele jurisdictie bij internationale misdaden. Zo zijn er processen geweest in België, Nederland, Canada, Finland, Zwitserland, Duitsland, Noorwegen, Zweden en recent ook in Frankrijk.

In België ging Gasana de juridische strijd aan opdat de misdaden die in Rwanda gepleegd werden tijdens de genocide veroordeeld zouden worden: **"Ik ben [...] vijf keer naar Rwanda gereisd om zelf op onderzoek te gaan, terwijl ik eigenlijk zelf ook maar een slachtoffer was zoals de andere. Onze taak bestond erin om de Belgische overheid te overtuigen dat het zowel een plicht als een eer was om haar eigen wetten toe te passen, vooral omdat het om zulke zware misdaden ging. Dat was erg hard. Het heeft wel zeven jaar geduurd, want het eerste proces vond pas plaats in 2001.[...] Dit proces ging lang niet alleen over ons, het heeft een universele betekenis. Ik denk niet dat het pretentius is om dat te zeggen. Ik ben er op een zeer bescheiden manier trots op dat ik aan dit proces heb deelgenomen, een proces waarin recht werd gesproken voor de ganse mensheid, ergens toch. Toen het vonnis werd uitgesproken, om drie uur 's ochtends: wat een vreugde, wat een emotie! Het was de bekroning van een werk van jaren, een relatieve bekroning natuurlijk want het proces bracht onze familieleden niet terug..."**

De vervolgingen op internationaal niveau betroffen enkel de hoogste verantwoordelijken. De overgrote meerderheid van de mensen die beschuldigd werden van deelname aan de genocide, werden in Rwanda berecht door de Rwandezen zelf. Vanaf 1996 werden er bij de burgerlijke rechtbanken bijzondere kamers opgericht. Naar schatting hebben deze rechtbanken in Rwanda ongeveer 10 000 zaken behandeld. Deze kamers hadden slechts een capaciteit voor het berechten van enkele duizenden beschuldigten per jaar, terwijl er meer dan 100 000 verdachten in afwachting van proces gevangen zaten in extreem moeilijke omstandigheden. In 1998 bleek dat de rechtbanken aan dit tempo meer dan een eeuw nodig zouden hebben om alle verdachten te berechten. Daarom ontwikkelde de Rwandese regering een aanvullend rechtssysteem: de Gacaca.

Hoewel de Gacaca-tribunalen (wat letterlijk grasveld betekent) hun naam ontleen aan de Rwandese traditie, waren het speciale rechtbanken opgericht in de specifieke context van de genocide en werden zij beheerd door de staat. De processen vonden plaats in open lucht en waren publiek. De rechters, die geen professionals waren, werden verkozen door de bevolking, maar pasten enkel de wet toe. De Gacaca-rechtbanken die tussen 2005 en 2012 actief waren op nationaal vlak, hebben het grootste deel van de rechtszaken in verband met de genocide beoordeeld. Volgens de autoriteiten hebben de Gacaca-tribunalen het mogelijk gemaakt om ongeveer twee miljoen aanklachten te bekijken. 65% van de beklaagden werd veroordeeld tot een straf, gaande van teruggave van de geplunderde bezittingen, tot gevangenisstraffen van een jaar tot en met levenslang. Door zich hoofdzakelijk te baseren op de bekentenissen van de beschuldigten, was dit systeem met behulp van de bevolking in staat om snel processen af te handelen, het aantal gevangenen te verminderen en een beter inzicht te geven in wat zich in 1994 had afgespeeld. Deze werkwijze heeft echter ook zwakke punten, zoals het gebrek aan juridische bijstand voor de beschuldigten, en werd gekenmerkt door misbruik (valse beschuldigingen, intimidatie van getuigen, corruptie van rechters en politieke inmenging).

MANIEREN VAN DEELNAME AAN DE MISDADEN

De hamvraag voor het strafrecht is of de beschuldigde de misdaad ook echt gepleegd heeft of niet, om de *individuele verantwoordelijkheid* te kunnen vaststellen. Enkel zij die rechtstreeks of onrechtstreeks betrokken zijn bij de misdaden, kunnen ervoor verantwoordelijk gehouden worden.

Volgens het Statuut van Rome, dat toegepast wordt door het Internationaal Strafhof, is de persoon verantwoordelijk, die de misdaad *pleegt* of *probeert te plegen*. Dit is een directe aansprakelijkheid.

In het geval van massageweld wordt ook indirecte aansprakelijkheid in aanmerking genomen, rekening houdend met een meer collectieve dimensie. Volgens het Statuut van Rome zal een individu aansprakelijk worden gesteld, *als hij de misdaad begaat door middel van een andere persoon*. Ook als hij opdracht geeft tot, verzoekt om of beweegt tot het plegen van een dergelijke misdaad die feitelijk plaatsvindt of waartoe een poging wordt gedaan, als hij aanzet tot genocide, als hij opzettelijk heeft bijgedragen aan een groep die de misdaad pleegt.

Tijdens de burgeroorlog van 1993 in Burundi, organiseerde Juvénal slachtpartijen in zijn buurt. Hij zette ook anderen aan tot moorden: **"De verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij mij, omdat ik het was die alles voorbereidde: 'We moeten dit doen, jij moet dat doen, je moet dat zo doen, je moet dit gebruiken, met deze tactiek kunnen we hem wel te pakken krijgen...'"**

Een hiërarchische meerdere kan ook worden vervolgd voor feiten die gepleegd werden door zijn ondergeschikten die onder zijn daadwerkelijke gezag en leiding stonden, of hij expliciet de opdracht heeft gegeven of niet, enkel en alleen omwille van zijn hiërarchische meerdere rol. Volgens het Statuut van Rome zal de hiërarchische meerdere aansprakelijk worden gesteld als a) *hij daadwerkelijk het gezag en de leiding over de daders van de misdaden had*; b) *hij wist of had moeten weten dat de daders zulke misdaden pleegden of gingen plegen*; en c) *niet alle noodzakelijke en redelijke maatregelen getroffen heeft, die binnen zijn macht lagen, om het plegen van dergelijke misdaden te voorkomen*.

Dit is een belangrijke stap voorwaarts voor internationale gerechtigheid: de rol van degenen die opdracht gaven tot de misdaden of in de positie waren om ze te voorkomen, wordt erkend. Ook de positie van staatshoofd of officiële vertegenwoordiger is voor internationale juridische instanties niet langer een reden om strafrechtelijke verantwoordelijkheid uit te sluiten.

In de praktijk is het bepalen van een hiërarchische verantwoordelijkheid complex, vooral als het gaat om onwettige en / of weinig georganiseerde gewapende groepen.

■ In mei 2014 sprak de militaire rechtbank van Noord-Kivu, in de Democratische Republiek Congo, 37 van de 39 soldaten van het reguliere Congolese leger vrij.¹⁰ Nochtans werden zij beschuldigd van bijna honderd verkrachtingen en plunderingen. 1016 slachtoffers namen deel aan het proces en nog steeds wachten zij op gerechtigheid en schadeloosstelling voor de geleden schade. Van de 39 verdachten werden er slechts twee laaggeplaatste militairen veroordeeld voor verkrachting.

De commandanten met de hoogste graad werden niet vervolgd en de lagere officieren werden allemaal vrijgesproken. Waarschijnlijk was er om politieke redenen een gebrek aan bereidheid om de verantwoordelijkheid van de hoge officieren te onderzoeken. Los daarvan belicht deze zaak ook de problemen bij het vaststellen van de verantwoordelijkheid in instabiele contexten. Op het moment van de misdaden was het nationale leger gefrustreerd door de forse opmars van de rebellen. De controle van de legerleiding over de troepen was toen beperkt. "Veel regimenten van het leger en duizenden soldaten waren in Minova. Sommige commandanten werden vervangen vlak de vlucht naar Minova. Sommige soldaten gingen over de schreef, buiten hun reguliere eenheden. Als de bevelhebbers deze misdaden zelf niet bestraften, was er geen enkel bewijs voorhanden tijdens het proces dat suggereerde dat de soldaten de opdracht hadden gekregen om tot verkrachting en plundering over te gaan of dat zij daartoe werden aangemoedigd."¹¹

GRONDEN VOOR VRIJSTELLING VAN STRAFRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Een persoon kan worden beschouwd als een dader van een misdrijf, maar kan toch niet aansprakelijk worden gesteld als er gronden voor een vrijstelling kunnen worden geïdentificeerd. Voorbeelden hiervan zijn leeftijd, mentale handicap, onvrijwillige intoxicatie, wettige zelfverdediging van zichzelf of anderen en dwang. Een persoon die een misdrijf pleegt onder de wettelijke verplichting om bevelen op te volgen kan niet strafrechtelijk aansprakelijk geacht worden. Orders om een genocide, een misdaad tegen de mensheid of een oorlogsmisdaad te plegen, worden echter onmiddellijk erkend als illegaal.

De belangrijkste grond voor vrijstelling van strafrechtelijke verantwoordelijkheid of verzachtende omstandigheden bij de strafbepaling, afhankelijk van de wetgeving die van kracht is, is de leeftijd van de dader.

Toen de burgeroorlog uitbrak in Burundi in 1993, was Eric 9 jaar. Hij ging, zoals vele andere kinderen, geleidelijk aan deel uitmaken van het Burundese leger, dat rekruteerde in kampen voor ontheemden in Burundi. Hij stelt zich vragen bij zijn verantwoordelijkheid: **"Ik kan zeggen dat ik heb deelgenomen aan deze slachtpartijen, omdat ik de wapens droeg om deze mensen te doden. [...] Want wie een geweer transporteert en het aan iemand anders geeft, die er vervolgens iemand mee vermoordt, is ook [verantwoordelijk]. Hij die het geweer hielp dragen, pleegt ook misdaden. Ondertussen weet ik [wat] het betekent een kind te zijn. Een kind is een kind, dat wil zeggen, in hun reacties houden kinderen volwassenen een spiegel voor."**

¹⁰ "In november 2012 werden de soldaten van het Congolese leger verdreven uit Goma door de rebellengroep M23 die de stad innam. Ze trokken zich terug in Minova, een dorp aan de oevers van het Kivumeer. Onderweg zaaiden de soldaten waanzinnig veel vernieling gedurende 10 dagen. Ze plunderden woningen, vernietigden winkels en opvangcentra voor ontheemden. Ze verkrachtten minstens 76 vrouwen en meisjes"

¹¹ Human Rights Watch, "La justice en procès: enseignements tirés de l'affaire de viols de Minova en République démocratique du Congo", Oktober 2015.

Het internationaal strafrecht beveelt staten aan een minimumleeftijd vast te stellen onder welke kinderen niet in staat worden geacht een strafbaar feit te kunnen begaan.¹² Het is aan elke staat om dit nauwkeurig te definiëren, vermits er geen consensus over bestaat binnen de internationale gemeenschap. Deze leeftijd varieert van 7 tot 18 jaar, afhankelijk van de geschiedenis en cultuur van het land of de aard van het misdrijf. Als een persoon bij een gewapende groep was en zijn eerste misdaden pleegde als minderjarige, zal deze enkel kunnen worden vervolgd voor feiten die hij pleegde als volwassene.

Naar aanleiding van de vervolging van de Hutu-elite door het Burundese leger in 1972, vluchtte Abraham uit Burundi weg naar Oeganda. Als kindsoldaat werd hij ingelijfd in de rebellengroepen die werden opgeleid in Oeganda. Hij vertrok er pas in 2006: ***"Mijn ouders vertelden me dat ik vermoord zou kunnen worden. Daarom trok ik naar Oeganda. Ik was 14. Vandaag [vind ik dat jammer], omdat ik mijn land al moest verlaten, terwijl ik nog maar een kind was, een kind van 14 jaar. [Kinderen] in een gewapende groep inlijven, dat is erg. [...] Het doet me pijn, omdat ik mijn studies niet kon afmaken. Tot op vandaag heb ik er spijt van."***

Veel landen voorzien in plaats van strafrechtelijke sancties, maatregelen van rehabilitatie, begeleiding of strafvermindering, afhankelijk van de leeftijd van de daders. Volgens het Statuut van Rome is het rekruteren van kinderen onder de 15 jaar bij de nationale strijdkrachten, als soldaat of niet, een oorlogsmisdad. Bovendien bepaalt het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989) dat de minimumleeftijd voor rekrutering en inzet bij de strijdkrachten 18 jaar is.

MOGELIJKE STRAFFEN

Voor de internationale jurisdicties zijn *vrijheidsberovende straffen* tot levenslang mogelijk. De doodstraf is uitgesloten, omwille van de mensenrechten.

Wanneer een zaak wordt behandeld door nationale rechterlijke instanties echter, zijn het de straffen die in het betrokken land van toepassing zijn, waaronder soms de doodstraf. Dus wanneer een land nog steeds de doodstraf toepast, behouden de internationale gerechtshoven de behandeling van de zaak.

■ Het bestaan van de doodstraf in Rwanda tot 2007 was de reden voor het weigeren verdachten uit te leveren aan dit land.

Jules zat in de gevangenis, toen de eerste veroordelingen en executies van de verantwoordelijken voor de genocide in Rwanda van 1994 plaatsvonden: ***"Wat mijn gevangenschap nog getekend heeft, is de doodstraf. Rond het jaar '97 begonnen ze met het veroordelen van de meest invloedrijke mensen... In Nyanza kregen ze de doodstraf om dan in april '98 geëxecuteerd te worden..."***

Naast een gevangenisstraf, behoren ook bijkomende boetes of alternatieve straffen tot de mogelijkheden. In sommige jurisdicties kan men *niet-vrijheidsberovende straffen* opleggen. Bijvoorbeeld legden de Gacaca-rechtbanken in Rwanda werkstraffen in het algemeen belang op. Dat hielp om de gevangenen te ontlasten.

ONDERHANDELINGEN

Voor het recht is bewijs, dat wil zeggen het bewijs van de misdaad en het identificeren van de dader, essentieel. Er bestaan drie soorten bewijsmiddelen: materieel bewijs, schuldbekenenis en getuigen.

Bij massageweld werd het materieel bewijs soms vernietigd. Deze vernietiging kan gepland zijn, samen met de misdaden, bijvoorbeeld door de vernietiging van schriftelijke opdrachten of slachtofferlijsten. De vernietiging van bewijs kan ook inherent aan het plegen van misdrijven, bijvoorbeeld de vernietiging van de lichamen.

Bij het ontbreken van materieel bewijs zijn bekentenissen van daders onmisbaar voor de rechter om de feiten te kunnen vaststellen, maar in het bijzonder wie de daders zijn. In ruil voor informatie om het bewijs van het misdrijf en het verloop ervan te kunnen vaststellen, vinden er soms *onderhandelingen* plaats tussen de officier van justitie en de beschuldigde over aanklacht en de strafmaat.

Deze onderhandelingen kunnen misschien paradoxaal lijken, in het licht van de ernst van de misdaden, maar worden vaak als optie gekozen door rechtbanken en / of politieke macht. Zij geven hieraan de voorkeur om tenminste te kunnen vervolgen, ook al zullen er zo bepaalde aanklachten verloren gaan. In het andere geval, kunnen ze helemaal geen recht spreken bij gebrek aan bewijs en dat zou een algemeen klimaat van straffeloosheid in de hand werken. Het groot aantal verdachten en materiële problemen bij het uitvoeren van straffen zijn ook elementen om een politieke beslissing te nemen om tot onderhandelingen over te gaan.

Schuldig pleiten en schuldbekenenissen worden door nationale en internationale rechtbanken aanvaard. Op deze manier kunnen rechters bewijsmateriaal verkrijgen aan de hand van de getuigenis van een dader of deze van zijn medeplichtigen. In ruil worden sommige aanklachten gewijzigd of ingetrokken of wordt de straf verminderd.

¹² In het Artikel 40, §3, a) van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind van de Verenigde Naties.

Verdiane werd oorspronkelijk veroordeeld tot tien jaar gevangenis voor deelname aan de genocide in Rwanda. Na zeven jaar in de gevangenis, deed ze haar straf uit in verschillende werkkampen waar ze meehielp aan de heropbouw van het land. Dit kon omdat ze tot bekennissen overging: ***"In 1998 begonnen verschillende daders te bekennen. De substituten kwamen naar de gevangenis met de boodschap: 'Biecht je zonden op en je straf zal verminderd worden.' Toen heb ik toegeven dat ik schuldig was. Zodra je het durft te zeggen, voel je je opgelucht. Zolang je zwijgt, knaagt het aan je. Toen ik alles mocht opschrijven, voelde ik me beter en eerlijker. Bekennen heeft me goed gedaan."***

Voor internationale misdaden (genocide, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid) kan er in principe geen amnestie verleend worden, maar er is geen internationaal verdrag dat specifiek dergelijke amnestie verbiedt. Amnestie is een ad hoc wettelijk mechanisme dat de mogelijkheid tot vervolging elimineert. In het algemeen wordt het beperkt tot bepaalde gedragingen, bepaalde daders en / of verschaft voor een bepaalde tijd.

- Om ervoor te zorgen dat de gewapende groepen in de Democratische Republiek Congo zich zouden overgeven, verlenen vredesakkoorden amnestie, militaire graden en politieke macht aan de politieke en militaire spelers die betrokken waren bij het geweld.¹³

¹³ Bindu Kennedy, "Problématique du concept de justice et paix dans la poursuite des crimes graves commis à l'Est de la RDC", in *Les 10 ans de la Cour pénale internationale : Bilan et perspective*. Recueil des Actes des journées scientifiques tenues à Kinshasa du 23 au 25 octobre 2012, RCN Justice & Démocratie, Brussel, 2013, pp. 221 tot 236.

NIET-STRAFRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEDEN

Bij massageweld wordt de overtreding begaan tegen de hele mensheid. Het aantal daders en slachtoffers is aanzienlijk en de verantwoordelijkheden zijn talrijk en complex. Daarbij komt nog dat massageweld niet gepleegd wordt op één dag. Het ontstaat meestal uit een geschiedenis van ernstige mensenrechtenschendingen en is gekoppeld aan discriminatie of uitsluiting. In veel gevallen hebben regionale en internationale actoren het proces dat tot de misdaden leidt aangewakkerd. Deze aspecten worden gewoonlijk niet behandeld door het strafrechtelijk systeem, nochtans zijn ze niet minder belangrijk.

Verschillende niveaus van verantwoordelijkheid kunnen worden erkend en behandeld als onderdeel van een proces van transitional justice, maar soms ook op initiatief van individuen of het middenveld. Het gaat hier over morele, ethische, politieke en historische verantwoordelijkheden.

DE MORELE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DADERS VAN MASSAGEWELD

Morele verantwoordelijkheid heeft te maken met het vermogen van een persoon om naar eer en geweten te handelen, met respect voor de ethische en morele waarden van een individu of een samenleving. Zo breng je je bedoelingen en acties in overeenstemming met je geweten. De definitie van wat goed of fout is, verschilt sterk van persoon tot persoon en van cultuur tot cultuur. Dit maakt het moeilijk om een universeel ethisch kader op te stellen, ook al geniet de Verklaring van de Rechten van de Mens een groot moreel gezag.

In een context van wijdverbreid dagdagelijks en "gelegiti-meerd" geweld worden de gebruikelijke referentiekaders van een samenleving overhoop gegoooid. De grote politieke en religieuze richtingaanwijzers zijn onderuitgehaald of medeplichtig. "Doden" kan de norm worden: *morele waarden staan op hun kop*.

Pie, die actief was in de strijd voor de mensenrechten in Burundi tijdens de burgeroorlog van 1993, getuigt over deze omkering van de waarden: *"We hadden een niveau bereikt waarop moord tot een dappere daad verheven werd. Deze maatschappij was zover gekomen dat iemand die veel moordde, bevorderd werd. Wij ontwikkelden dus anti-modellen, begrijp je, een maatschappij die geen model meer heeft, geen referentie, die geen gewone vertrouwde richtpunten meer heeft. Zover waren we gekomen."*

Wanneer de wetten en morele ankerpunten op hun kop komen te staan, worden individuen geconfronteerd met hun geweten, waarmee ze soms moeten onderhandelen.

Alfred L.B. werd leider van een gewapende groep die slachtpartijen aanrichtte in het oosten van Congo. Hij herinnert zich hoe het was om de drempel van zijn eerste moord te overschrijden. Zijn morele grenzen schoven op naar het niet doden van vrouwen en kinderen: *"De eerste keer dat ik iemand vermoordde, was dat met een geweer. Hij viel. Ik voelde me... ik voelde... iets dat me... iets waardoor ik me verschrikkelijk slecht voelde, het was... angst... Het is pas nadat je iemand gedood hebt, dat je iets voelt zoals een kilte, je voelt echt angst, een grote angst. Dat ging er de eerste keer door me heen: Heb ik dit echt gedaan? Als je eens dit stadium voorbij bent, als je een eerste persoon gedood hebt, dan kom je in een andere wereld terecht... Je normbesef vervaagt. De angst die er eerst was, voel je niet meer. Ook die kilte die je eerst voelde, is er niet meer. Het wordt normaal om te doden. Dan maakt het niet meer uit hoeveel... Dan voel je geen angst meer om te doden. Hoe langer je in die groepen blijft, hoe wreder je wordt. Want hoe meer daden je begaat, hoe gemener je wordt. [...] Zelf heb ik geen vrouwen of kinderen vermoord, maar vooral mannen. Zelfs als onze groepen dat wel deden, ik persoonlijk kon dat, in ieder geval, niet aanvaarden."*

Het is een veel voorkomende bron van intern conflict. Overgaan tot misdaden gaat vaak gepaard met het aanpassen van het geweten of de persoonlijke ethiek. Deze keuzes liggen aan de bron van psychisch lijden, wanneer de dader zich bewust wordt van zijn misdaden, op het moment dat de samenleving haar morele waarden herstelt.

Verdiane werd ervan beschuldigd kinderen te hebben vermoord. Zij getuigt over hoe moeilijk het is voor een vrouw om haar misdaden te bekennen: **"Veel vrouwen hebben geholpen bij de slachtpartijen. Er zijn zelfs vrouwen die mensen hebben gedood. Er zijn vrouwen die niet beschaamd waren om een lijk met stokken te bewerken. De vrouwen die ervoor durven uitkomen, zijn beschaamd om hun misdaden toe te geven. Zelfs vrouwen die mensen hebben vermoord, kunnen nooit spreken over de genocide. Ze beschuldigden mij ervan dat ik kinderen tegen een muur zou hebben doodgeslagen. [...] Het is moeilijk, als een vrouw toch doet wat ze niet zou mogen doen. Als ik daar aan moet denken, doe ik er alles aan om die gedachten uit mijn hoofd te bannen. Ik denk er niet graag aan terug. Als ik alleen ben en eraan moet denken, begin ik soms te huilen."**

Wanneer de dader van het misdrijf zich bewust wordt en zijn daden en verantwoordelijkheid erkent, is het mogelijk dat hij bekent en vergiffenis vraagt.

■ In Rwanda en Burundi zijn er verschillende instanties, voornamelijk religieuze instellingen, die zich hierop toespitsen.

Bekennen is het erkennen van de misdaad, in het bijzonder ten overstaan van de nabestaanden van het slachtoffer. Als de bekentenis voortkomt uit een persoonlijk proces, kan dit getuigen van oprechte spijt en het beginpunt zijn van een proces om tot herstel en / of vergeving te komen. In dit geval komt de bekentenis voort uit een morele bewustwording. In andere gevallen zijn het manieren om politiek correct te zijn of strategische berekeningen (erkenning, herintegratie in de maatschappij of strafvermindering).

Het vragen om vergiffenis kan verschillende vormen aannemen, zowel individueel als collectief. De vergiffenis wordt effectief, wanneer deze door het slachtoffer wordt geschonken. Vertegenwoordigers van een gemeenschap of natiestaat kunnen collectief om vergeving vragen namens de natie of groep die de misdaden heeft gepleegd. Als er bij de daders of autoriteiten geen bereidheid hiervoor is, kan het slachtoffer toch zelf beslissen om de boosdoeners in zijn hart te vergeven en de bladzijde om te slaan.

Eric besloot de moordenaar van zijn vader, die gedood werd tijdens de burgeroorlog in Burundi in 1993, te vergeven. Hij getuigt hierover: **"In ons land zijn er weinigen die sorry kunnen zeggen. En trouwens, [...] als je in de gevangenis [te horen krijgt]: 'hij heeft jouw vader vermoord', dan is dat erg moeilijk. Ik was boos, maar beetje bij beetje is de woede weggeëbd. Fouten zijn er meer dan genoeg. [Het is van belang] aan te voelen dat we een fout gemaakt hebben en dan vergiffenis te vragen. De fout erkennen om ze niet opnieuw te maken. Als iedereen [in staat zou zijn] om vergiffenis te vragen en te vergeven, zou er vrede [zijn]."**

■ In Rwandese maatschappij neemt het vragen om vergeving¹⁴, sinds de eerste jaren na de genocide, een steeds belangrijkere plaats in, als tegengif voor het voortbestaan van haat en bang zijn voor elkaar. De staat dringt er dus op aan "schuld te bekennen" en zijn verontschuldiging aan te bieden. Al jaren "sensibiliseren" verschillende instanties de gevangenispopulatie - aan de hand van religieuze rituelen, workshops en pastorale activiteiten -

om zich te verontschuldigen aan hun slachtoffers. Het resultaat van deze sensibilisering is dat gevangenen een formulier invullen waarin ze hun misdaden beschrijven en informatie over hun medeplichtigen geven. Onderaan voegen ze ook verontschuldiging aan de slachtoffers toe. Omdat je dus niet oog in oog met de familieleden van de slachtoffers om vergeving moet vragen, wordt het zo geleidelijk aan een formaliteit. Hierdoor kunnen duizenden gevangenen genieten van een tijdelijke of permanente vrijlating na het uitzitten van een gedeelte van hun straf.

■ Hetzelfde geldt voor Burundi, waar het zich verontschuldigen deel uitmaakt van het politieke discours en de praktijk, en dan vooral van de CNDD / FDD en het FNL / Palipehutu¹⁵. Het FNL stelt een model van collectieve verontschuldiging, een zogenaamd "sociaal contract" voor. Dat bestaat uit een pact van verontschuldiging en verzoening gesloten tussen vertegenwoordigers van de etnische groepen Hutu en Tutsi. Dit pact berust onder meer op de wederzijdse erkenning van de schade die geleden werd door de andere etnische groep. Deze posities die door de machthebbers worden ingenomen, worden ook uitgedrukt in religieuze en private sfeer, met name in het vragen om vergiffenis van president Nkurunziza tijdens religieuze bijeenkomsten.¹⁶

■ Rwandez en Burundez en maken verschil tussen "een vraag om vergeving die vanuit het hart komt" of "politieke verontschuldiging".¹⁷ In Burundi verwerpt de bevolking het idee van officiële verontschuldiging, omdat het om een verplicht nummertje gaat.¹⁸ Voor de meeste Burundez en maakt het proces van vergeving deel uit van de morele en emotionele intimiteit tussen individuen. Slachtoffer en dader moeten elkaar in de ogen kunnen kijken. Tot bekentenissen over gaan, is een eerste vereiste. De vrijheid van het slachtoffer om op de vraag om vergiffenis in te gaan of deze af te wijzen moet totaal zijn. Om te vergeven, moet het slachtoffer in eer en geweten vergiffenis schenken voor strafbaar gedrag. Het bewust vergiffenis schenken doorbreekt de cyclus van wraak en wrok. Aanvaarden dat het verleden voorbij is, is verder ook noodzakelijk om aan het rouwproces te kunnen beginnen.¹⁹

Hoewel Burundez en Rwandez en het eens zijn over het principe van vergiffenis schenken, zijn initiatieven in die zin erg zeldzaam. Dit is te wijten aan het onvermogen van de slachtoffers om vergiffenis te schenken voor het ervaren lijden en het verlies van hun dierbaren. Bij de misdadigers leeft op hun buurt dan weer de angst om te worden veroordeeld naar aanleiding van hun bekentenissen (in de gevangenis of door wraak van slachtoffers).

¹⁴ Benoît Guillou, *Le Pardon est-il durable ? Une enquête au Rwanda*, Paris, Éditions François Bourin, 2014.

¹⁵ Het principe-akkoord van Dar es Salaam ondertekend door de Burundese regering en het FNL in 2006 herdoopt de Waarheids- en Verzoeningscommissie tot Waarheids-, Verontschuldigungs- en Verzoeningscommissie.

¹⁶ Klimis Emmanuel en Poku Anne-Aël (sous la dir.), *JusticeS transitionnelleS : oser un modèle burundais. Comment vivre ensemble après un conflit violent ?* Publicatie van RCN Justice & Démocratie, Facultés universitaires Saint-Louis, Brussel, april 2013.

¹⁷ Benoît Guillou, *op. cit.*

¹⁸ Klimis Emmanuel en Poku Anne-Aël, *op. cit.*

¹⁹ Abel Olivier, "Ce que le pardon vient faire dans l'histoire", *Esprit*, n° 193, juli 1993, pp. 60-72.

Bij massageweld hebben ook "derden" (dat wil zeggen zij die de misdaden zien gebeuren, zonder dat ze zelf dader, medeplichtige of slachtoffer zijn) morele verantwoordelijkheid, in het bijzonder in de periode voor en tijdens de misdaden. Studies tonen aan dat de reactie van de *omstanders* (individueel, maar ook naburige staten, internationale organisaties of de internationale gemeenschap) een beslissende invloed kan hebben op de bereidheid van de daders om tot actie over te gaan. Ver weg van de internationale aandacht kunnen misdrijven totaal ongestraft plaatsvinden.

DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN "DERDEN"

Binnen de samenleving zelf is het moeilijk om tegen de stroom in te gaan. Vooral als grote politieke en religieuze figuren zwijgen, neergehaald worden of meegaan met de hoofdstroom. Door de massa kan het lijken dat de verantwoordelijkheid (van omstanders of deelnemers) wordt versnipperd. Nochtans gaat het ieder van ons aan, omdat door niet te reageren de manipulatie door extremisten en het daaropvolgend geweld vrij spel krijgt. De natiestaten en de internationale gemeenschap moeten, zoals ze reeds doen, maar nog veel meer in de toekomst, hun morele verantwoordelijkheid gezamenlijk opnemen, als ze niet gereageerd hebben tegen internationale misdaden of als ze misdadige overheden of beleid hebben gesteund.

Vanuit België verzamelde Gasana onophoudelijk bewijzen en getuigenissen om de internationale gemeenschap aan zijn jasje te kunnen trekken over de genocide die op dat moment aan de gang was in Rwanda: **"Samen met onze collega's van de Rwandese mensenrechtenorganisaties op het terrein hebben we in januari '93 bijgedragen aan een internationaal onderzoek naar de schending van de mensenrechten. Dit resulteerde in een uiterst belangrijk rapport in maart '93, maar noch de VN, noch de regeringen aan wie we dit rapport hadden gestuurd, hebben er rekening mee gehouden"**

Op internationaal niveau kan het ontbreken van bescherming ook raken aan een vorm van morele verantwoordelijkheid. Nochtans is het, volgens de regels van de internationale betrekkingen, de soevereine staat die zijn bevolking moet beschermen en niet de internationale gemeenschap. Sinds de late jaren '90 zijn er echter mogelijke interventiemethoden bestudeerd. Het principe van de bescherming van de menselijke veiligheid is een internationale verantwoordelijkheid (Responsibility to Protect - R2P) geworden. Het gaat om verschillende soorten diplomatieke interventies, zelfs militaire, tegen een staat die nalaat haar bevolking te beschermen²⁰. Dit is bijvoorbeeld het geval bij humanitaire interventies om de beperkingen van de nationale soevereiniteit te omzeilen. Artikel VII van het VN-Handvest voorziet het gebruik van militair geweld in het geval van bedreiging van de vrede, inbreuken op de vrede en daden van agressie.

Jasmina, een Bosnische schrijfster, leefde in Sarajevo toen daar de oorlog uitbrak. Ze beschrijft dat ze zich in de steek gelaten voelde door een gebrek aan ingrijpen door de internationale gemeenschap: **"Ik was geschokt. We dachten altijd maar dat het binnenkort ging stoppen, dat het**

niet zou blijven duren. [...] Maar toch duurde het vier jaar lang, vier jaar, vier winters lang. Het is gebeurd in een democratisch Europa dat ooit had gezegd: 'nooit meer oorlog'. Niet iedereen heeft er schuld aan, maar de wereld is verantwoordelijk voor wat er gebeurd is. Het had kunnen stoppen van in het begin, maar... Want de genocide was geprogrammeerd, het was geen toeval, [...] iedereen weet het, zij die het willen weten, het was een binnenlands vernietigingsprogramma."

■ In Rwanda werd de plicht tot een internationale interventie reeds vermeld in het Genocideverdrag. Het was echter nodig dat een genocide ook als dusdanig gekwalificeerd werd voor een dergelijke ingreep mogelijk werd in overeenstemming met de regels van het internationaal recht.

Gasana getuigt over het gebrek aan ingrijpen van de internationale gemeenschap tegen de genocide die aan de gang was in Rwanda: **"Het is het verraad van de wereld, het verraad van de internationale gemeenschap ten opzichte van haar eigen waarden en ten opzichte van de Rwandese bevolking, en in het bijzonder van de Tutsi-gemeenschap die het eerste doelwit was van het vernietigingsprogramma, maar ook ten opzichte van de Hutu's die aan hun lot werden overgelaten. Zij werden toch ook vermoord, net als de Tutsi's. Ik was toen in Brussel, maar ik deed wat ik kon. Ik moest wel in actie komen."**

DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE STAAT

De organisatie van de slachtpartijen gebeurt niet op één dag. Het wordt zorgvuldig gepland. De "efficiëntie" is vaak het gevolg van de betrokkenheid van de overheid en de overheidsinstellingen, met inbegrip van de veiligheidsdiensten. De betrokkenheid van de staat bij de misdaden wordt georganiseerd op verschillende niveaus, door middel van het uitvaardigen van discriminerende wetten en de verspreiding van een discours rond veiligheid. Zo rechtvaardigt men het gebruik van geweld of de organisatie van de misdaden.

■ Rwanda of Cambodja, het staatsapparaat veranderde in een echte criminele onderneming, die de middelen en het personeel van het staatsapparaat inzette om op grote schaal mensen te kunnen uitroeien.

De politieke verantwoordelijkheid van een staat kan ook met de vinger worden gewezen, wanneer deze staat niet de geschikte maatregelen neemt om af te rekenen met de misdaden (verantwoordelijkheid om te beschermen) of wanneer het beleid de misdaden aanmoedigt. Volksvertegenwoordigers die wetgevende besluiten nemen die geweld bevorderen (bijv. discriminerende wetten of het legitimeren van de uitsluiting van een groep) kunnen echter niet worden vervolgd. Een wet stemmen, is niet misdadig of illegaal, maar valt onder de soevereiniteit van een staat.

²⁰ "Peut-on empêcher les crimes de masses ? La responsabilité de protéger à l'épreuve de la réalité", Nicolas Rousseau, in samenwerking met Nicolas Bossut, Nicolas Bardos-Feltoronyi en Laure Borgomano, Couleur Livres ASBL, 2012, p. 3.

De impact van een bepaald discriminerend beleid kan nog decennia later doorspelen, maar de tijd tussen de misdaden en de politieke beslissingen maakt het erg complex om een oorzakelijk verband en de erkenning van de verantwoordelijkheden vast te stellen.

Juvénal nam deel aan de misdaden die in 1993 gepleegd werden in Burundi. Hij getuigt over de geweldspiraal en straffeloosheid waaronder Burundi lijdt sinds de onafhankelijkheid en de verantwoordelijkheid van België in het ontstaan van interetnische spanningen: **"We hebben deze situatie overgeërfd uit de prekoloniale, koloniale en postkoloniale periode. Er werden al massamoorden gepleegd in '65, '72, '93... en wat er tot op vandaag ontbreekt, is de waarheid. Het komt van boven af, van de administratieve en politieke autoriteiten... Het begon allemaal met uw land België, omdat de Belgische kolonistoren aan de basis liggen van deze etnische verdeeldheid in Burundi. De Hutu's mochten niet verder studeren. De blanken vertrokken en wat gebeurde er? Zij zaaiden deze verdeeldheid in het hart van de Burundezers."**

Na de misdaad is het voor de autoriteiten zaak om het vertrouwen van de burgers in de beschermende instellingen terug op te bouwen. Dit vertrouwen kan worden hersteld door het erkennen van haar verantwoordelijkheid als staat. Dit kan worden opgestart door de staat zelf of meestal onder druk van het middenveld en de internationale gemeenschap. De verantwoordelijkheid van de staat kan worden bepaald door onderzoeks- en waarheidscommissies.

Waarheidscommissies²¹ zijn niet-juridische overheidsinstanties die periodes van wijdverbreid geweld kunnen onderzoeken, verduidelijken en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheden kunnen vaststellen. Waarheidscommissies onderzoeken dus de rol van staten en staatsapparaten bij het plegen van misdaden uit het verleden, maar ook bij het creëren van de voorwaarden voor het massageweld. Op basis van het onderzoek formuleert de commissie vervolgens aanbevelingen voor maatregelen zoals officiële excuses, materiële compensaties voor slachtoffers, de bouw van gedenktekens of de hervorming van de instellingen die betrokken waren bij het geweld.

De herstelmaatregelen²² komen tegemoet aan de slachtoffers door hen compenserende maatregelen aan te bieden voor de geleden schade, maar ook voor hun psychische revalidatie. Materiële herstelmaatregelen worden door de slachtoffers gezien als een manier om hun leven terug op te nemen en de toekomst tegemoet te kijken. De herstelmaatregelen kunnen aan een individu of een groep worden toegekend en bestaan uit immateriële en materiële aspecten. Zo zijn er dus:

- Schadeloosstellingen (individuele materiële of financiële hulp);
- Terugbetalingen (van gestolen goederen, eigendomsapieren, vrijheden, pensioenen,...)
- Rehabilitatie (toegang tot bepaalde diensten, waartoe de groep voorheen geen toegang had, zoals onderwijs of overheidsdiensten)
- Symbolische herstelmaatregelen (erkenning door de autoriteiten van het statuut van slachtoffer door middel van officiële verontschuldiging of het oprichten van gedenktekens).

Op zeer jonge leeftijd werd Joachim ingelijfd bij de gewapende Maï-Maï. Hij leefde een twintigtal jaar als rebel en pleegde misdaden in Oost-Congo in 1998. Hij leverde uiteindelijk zijn wapens in: **"Het is niet gemakkelijk om als lid van een militia terug gewoon burger te worden. Dat is een heel proces. Dat vraagt ook veel psychische ondersteuning. [...] Sinds dit proces begonnen is, zijn er naar schatting meer dan 800.000 gedemobiliseerden in Noord-Kivu!!! Is dat geen groot gevaar als deze mensen niet begeleid worden?"**

De daders moeten herstelmaatregelen nemen.

- In Burundi werden (officiële) initiatieven om te komen tot herstel en revalidatie genomen door de gemeenschappen. Om het probleem van solvabiliteit van de daders op te lossen, werden ze door de bevolking aangemaand om bijvoorbeeld als vrijwilliger voor het slachtoffer of zijn familie te werken.²³

Als dit soort initiatieven uitblijven, kan de staat ook een rol spelen vanuit zijn eigen overtuiging of op basis van wettelijke, politieke of morele verantwoordelijkheid

- Het meest ambitieuze programma op vlak van herstelmaatregelen is dat voor de slachtoffers van de Holocaust, dat loopt sinds 1945 tot vandaag.

De uitvoering van deze programma's is problematisch in veel arme landen.

- In Burundi en de Democratische Republiek Congo is er geen nationaal beleid of herstelfonds. Enkel de nationale en internationale non-gouvernementele organisaties staan met hun hulp- en rehabilitatieprogramma's in voor de ondersteuning van miljoenen slachtoffers.

Officiële verontschuldiging door de autoriteiten dragen bij aan het opnemen van hun morele, politieke en historische verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid kan worden uitgeoefend in de naam van de continuïteit van de staat.

- Bijvoorbeeld heeft de Belgische premier, Guy Verhofstadt, op 7 april 2000 in Kigali zijn excuses aangeboden in naam van België omwille van de houding van dit land tijdens de genocide van 1994. Een Belgische parlementaire onderzoekscommissie had immers vastgesteld dat de toenmalige autoriteiten meer hadden kunnen doen om deze genocide te voorkomen. In 2002 heeft Louis Michel in naam van België zijn excuses aangeboden aan het Congolese volk voor de rol die België gespeeld heeft in de omstandigheden rond de dood van de Congolese premier Patrice Lumumba in 1961. Ook hier weer was een parlementaire onderzoekscommissie tot de conclusie gekomen dat "sommige regeringsleden en andere actoren een morele verantwoordelijkheid" hadden in deze zaak.

²¹ Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : Les commissions de vérité", 2006.

²² Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : Programmes de réparation", 2008.

²³ Klimis Emmanuel en Pohu Anne-Aël, op. cit.

Kunnen we spreken van een collectieve verantwoordelijkheid?²⁴ Mensen hebben de neiging om schuld en verantwoordelijkheid te verwarren. Toch hebben deze twee begrippen verschillende betekenissen. Verantwoordelijkheid is instaan voor je daden. Werkelijke schuld (anders dan het ervaren van een schuldgevoel) is het begaan hebben van een fout. Karl Jaspers stelt dat je van een volk geen individu kan maken. Bijgevolg kan een volk dan ook niet schuldig of onschuldig zijn. Strafrechtelijke aansprakelijkheid geldt alleen voor individuen. Toch is iedere burger in feite gedwongen om de gevolgen van het doen of laten van zijn staat (en dus de gevolgen van strafrechtelijke of economische sancties) te dragen. Je kan dus wel spreken van een collectieve politieke verantwoordelijkheid. Dit betekent echter niet dat de burgers, van wie sommigen gekant waren tegen het beleid, een morele of strafrechtelijke schuld dragen voor de wandaden die begaan werden in de naam van de staat.

Volgens deze logica kunnen we de historische verantwoordelijkheid begrijpen door ze duidelijk te onderscheiden van de individuele verantwoordelijkheid. Zo kunnen we stellen dat "we een verleden kunnen aanvaarden als het onze, ook al is niet volledig ons werk."²⁵

Tot slot kunnen garanties dat het zich niet zal herhalen de verplichting van staten weerspiegelen om ervoor te zorgen dat de rechten van de slachtoffers niet opnieuw geschonden zullen worden. Dit vraagt institutionele hervormingen en maatregelen om het respect voor de rechtsstaat en de mensenrechten te waarborgen. Ook het vertrouwen van de burgers in de publieke instellingen dient hersteld te worden.²⁶ Mensenrechtenschendingen op grote schaal worden vaak gepleegd met de actieve of passieve medeplichtigheid van overheidsdiensten (politie, leger, rijkswacht, inlichtingendiensten, rechterlijke macht). Institutionele hervormingen gaan gepaard met wetswijzigingen, opheffing van bepaalde instellingen, reorganisatie van bepaalde diensten, opleiding van ambtenaren, veranderen van symbolen en personeelsbeheer, het zogenaamde "vetting" (het ontslag van de verantwoordelijken die misbruik gemaakt hebben van het veiligheidsapparaat van de staat). Deze staatshervormingen gaan gepaard met maatregelen zoals de ontbinding van gewapende groeperingen en hun sociale re-integratie.

Deze maatregelen zijn vaak echter moeilijk om in de praktijk om te zetten, als de huidige machthebbers betrokken waren bij het geweld of politieke problemen onderhandelingen of compromissen met oppositiegroepen vereisen.

■ In de Democratische Republiek Congo wordt de overheid geconfronteerd met een aantal gewapende groeperingen. De overheid onderhandelt voor veiligheid en vrede door voormalige rebellen graden toe te kennen en te beloven hen niet gerechtelijk te zullen vervolgen. Begin 2009 werd Bosco Ntaganda zo een hooggeplaatst commandant in het FARDC (nationale leger), terwijl hij het ICC een aanhoudingsbevel tegen hem uitgevaardigd had. Hij werd uiteindelijk gearresteerd en overgebracht naar Den Haag. Twee jaar later nam hij opnieuw de wapens op tegen het nationale leger.

DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN COMMERCIEËLE BEDRIJVEN

Transnationale bedrijven komen steeds meer voor en hebben een steeds grotere invloed op de sociale en economische structuren van de landen waar ze actief zijn, vooral op het vlak van milieu, mensenrechten en het internationaal humanitair recht.

■ In de Democratische Republiek Congo is er een duidelijk verband tussen de alarmerende toename van mensenrechtenschendingen en de mijnbouw. De exploitatie hiervan en handel in natuurlijke hulpbronnen financiert de gewapende groepen, die zich schuldig maken aan ernstige wandaden tegenover de bevolking. Bedrijven, die zich bevoorraden met grondstoffen uit deze conflict- of hoogrisicogebieden, wakkeren zo het geweld aan. Zo komen er "bloedertsen" in onze computers, telefoons, auto's,... terecht.²⁷

De Congolese schrijver Jean Bofane getuigt over de conflicten die zijn land verscheuren: **"We hebben een bijzonder dure prijs betaald, wij Congolezen, met vier miljoen doden... Ik hoop dat de Congolezen beginnen te begrijpen dat er een eind aan moet komen. We hebben de oorlog gezien en veel mensen zijn er in betrokken geweest. [...] Zij zijn niet de eerste de beste, ze willen absoluut hun coltan, hun goud, hun diamanten, hun petroleum vinden. Ze gaan dat niet zomaar opgeven want het is veel te aantrekkelijk."**

In deze omstandigheden lijkt het noodzakelijk dat deze bedrijven verantwoordelijkheid opnemen voor de schendingen van het internationaal recht waaraan zij deelnemen. Transnationale ondernemingen zijn moeilijk te beteugelen door een staatsstelsel. Meer en meer wordt er daarom een aanpak gebaseerd op het concept van maatschappelijke verantwoordelijkheid en bedrijfsethiek naar voren geschoven om hen aan te moedigen de mensenrechten te respecteren door het aannemen van gedragscodes of internationale normen.

²⁴ Rosoux V., "Raconter l'Europe autrement. Les affres d'une 'mémoire réconciliée'", in Jean-Marc Ferry, *L'Europe et ses religions*, Presses Universitaires de Paris Sorbonne, moet nog verschijnen, 2016.

²⁵ Paul Ricoeur, "Soi-même comme un autre", Paris, Le Seuil, 1990, p.342

²⁶ Hoog-commissariaat van de Verenigde Naties voor de Mensenrechten, "La justice transitionnelle une voie vers la reconstruction durable", 2011

²⁷ Commission Justice & Paix, "En 2015, exigeons du parlement européen une législation ambitieuse pour éradiquer les minerais de conflits !", Analyse 2015.

De maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven is *"een concept dat verwijst naar de vrijwillige integratie door de ondernemingen van de sociale en milieuaspecten in hun bedrijfsactiviteiten en in hun relaties met hun stakeholders."*²⁸

Toch drongen meer afdwingbare mechanismen in verband met de wettelijke verantwoordelijkheid van een bedrijf zich op nationaal en internationaal vlak op. Op nationaal niveau beginnen er dingen te bewegen en zijn er steeds meer situaties waarin transnationale ondernemingen, of hun wettelijke vertegenwoordigers, zich moeten verantwoorden voor diverse rechtbanken voor de aanklachten tegen hen.

In maart 2014 deed de Europese Commissie een voorstel aan het Europees Parlement om bedrijven aan te manen zonder hen echter te verplichten - om werk te maken van een verantwoorde bevoorrading. In juni 2014 nam de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties een resolutie aan. Deze resolutie maakt de weg vrij voor de goedkeuring van een internationaal verdrag om mensen tegen misbruik door ondernemingen te beschermen.

²⁸ Trial, "Les entreprises multinationales et le droit international", 2016 : <http://www.trial-ch.org/fr/ressources/droit-international/les-entreprises-multinationales.html>

CONCLUSIE

Massageweld is het resultaat van een optelsom van individuele daden. Het speelt zich af over een lange periode, maar het gaat vooral om een complexe keten van verantwoordelijkheden waarbij vele actoren betrokken zijn. Het bepalen van een individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid is essentieel om het banaliseren van de misdaden te voorkomen. Door de vinger te leggen op hun specifieke rol in de misdaden, kan je vermijden dat je de daders gaat beschouwen als louter radertjes in een machinerie. Toch houdt ook het enkel vervolgen van individuen, zonder rekening te houden met de collectieve dimensie van de misdaden, het risico van het minimaliseren van de omvang en de veelheid aan verantwoordelijkheden in. De verschillende (internationale, regionale, nationale of lokale) rechtsmechanismen, maar ook niet-strafrechtelijke mechanismen kunnen helpen om licht te werpen op de processen die leiden tot dergelijk geweld en de meervoudige verantwoordelijkheid tegen het licht houden.

Individuele en collectieve niveaus van betrokkenheid erkennen, moet dus helpen om beter inzicht te krijgen in de rol die eenieder kan spelen in het heropbouwen van het gemeenschapsleven en het voorkomen van meer geweld. De verantwoordelijkheid om de herinnering aan deze misdaden te levend te houden, komt niet alleen toe aan degenen die het hebben doorleefd of (direct of indirect) bij het geweld betrokken waren. Het gaat iedereen aan omwille van de menselijke principes die deze misdaden schenden. "Mensen voeren reeds heel de geschiedenis oorlog, maar mensen sluiten ook al heel de geschiedenis vrede. Intermenselijke solidariteit, waardigheid en vriendschap zijn waarden die zelfs een oorlog niet kan uitroeien. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, opgesteld op 10 december 1948 (na het grote leed van de twee wereldoorlogen), is een mijlpaal in de geschiedenis. Het blijft een cruciaal referentiekader voor het beoordelen en veroordelen van huidige misdaden tegen de mensheid."²⁹

²⁹ Toetssteen voor herinneringseducatie. Handleiding voor kwalitatieve projecten rond herinneringseducatie, België, Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie, 2015, p. 35.

BRONNEN

ARTIKELS

- Abel Olivier, "Ce que le pardon vient faire dans l'histoire", *Esprit*, n° 193, juli 1993, pp. 60-72.
- Bindu Kennedy, "Problématique du concept de justice et paix dans la poursuite des crimes graves commis à l'Est de la RDC", in *Les 10 ans de la Cour pénale internationale : Bilan et perspective*, Recueil des Actes des journées scientifiques tenues à Kinshasa du 23 au 25 octobre 2012, RCN Justice & Démocratie, Brussel, 2013, pp. 221 tot 236.
- Commission Justice & Paix, "Composition de nos appareils électroniques : des entreprises en crise... de moralité ?", Analyse 2014. URL : <http://www.justicepaix.be/?article864>
- Commission Justice & Paix, "En 2015, exigeons du parlement européen une législation ambitieuse pour éradiquer les minerais de conflits !", Analyse 2015. URL : <http://www.justicepaix.be/minerais-de-conflits/>
- Digneffe Françoise, "Crimes de masse et responsabilité individuelle, le génocide au Rwanda", Champ pénal/Pénal field [online], XXXIVe Congrès français de criminologie, Responsabilité/Irresponsabilité Pénale, online sinds 14/09/2005, geraadpleegd op 16/11/2005. URL : <http://champpenal.revues.org/66;DOI:10.4000/champpenal.66>
- Human Right Watch, "La justice en procès : enseignements tirés de l'affaire de viols de Minova en République démocratique du Congo", Oktober 2015
- Guillou Benoît, *Le Pardon est-il durable ? Une enquête au Rwanda*, Paris, Éditions François Bourin, 2014.
- Klimis Emmanuel en Pohu Anne-Aël (sous la dir.), *JusticeS transitionnelleS : oser un modèle burundais. Comment vivre ensemble après un conflit violent ?* Publicatie van RCN Justice & Démocratie en de Facultés universitaires Saint-Louis, Brussel, april 2013.
- Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : Les commissions de vérité", 2006. <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawTruthCommissionsfr.pdf>
- Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : Programmes de réparation", 2008. URL : http://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammes_fr.pdf
- Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "Les instruments de l'Etat de droit dans les sociétés sortant d'un conflit : Valorisation des enseignements tirés de l'expérience des tribunaux mixtes", 2008. URL : <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/HybridCourtsFR.pdf>
- Hoge Commissariaat voor de mensenrechten van de Verenigde Naties, "La justice transitionnelle une voie vers la reconstruction durable", 2011. URL : <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/Africa/ActsConf2JusticeTransit.pdf>
- Ricoeur Paul, "Soi-même comme un autre", Paris, Le Seuil, 1990, p.342
- Rosoux Valérie, "Passé colonial et politique étrangère de la Belgique", *Studia diplomatica*, LXII, 2009, pp. 133-155.
- Rosoux Valérie, "La mémoire de la colonisation ; fer de Lance ou talon d'Achille de la politique étrangère belge?", in S. Jaumain (dir.), *Mémoire de guerre, mémoire de paix*, Brussel, Peter Lang, 2006, pp. 157-179.
- Rosoux Valérie, "Raconter l'Europe autrement. Les affres d'une 'mémoire réconciliée'", in Jean-Marc Ferry, *L'Europe et ses religions*, Presses Universitaires de Paris Sorbonne, moet nog verschijnen, 2016.
- Rousseau Nicolas, in samenwerking met Nicolas Bossut, Nicolas Bardos-Feltoronyi en Laure Borgomano, "Peut-on empêcher les crimes de masses ? La responsabilité de protéger à l'épreuve de la réalité", Couleur Livres ASBL, 2012, p. 3.
- Trial, "Les entreprises multinationales et le droit international", 2016. URL : <http://www.trial-ch.org/fr/ressources/droit-international/les-entreprises-multinationales.html>

ONTWIKKELINGSEUCATIEF MATERIAAL

- Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie
 - *Toetssteen voor herinneringseducatie. Handleiding voor kwalitatieve projecten rond herinneringseducatie*, België, Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie, 2015.
- Croix-Rouge Belgique
 - Fiche 5.6.2 "Les commissions vérité et réconciliation (CVR)", service DIH
- RCN Justice & Démocratie (www.rcn-ong.be):
 - Educatieve koffer, "Als het ginder is, is het hier: Geëngageerde levensverhalen over hedendaags massageweld".
 - Themafiche: "Massageweld: processen en mechanismen"
- DEI-Belgique
 - "L'âge minimum de responsabilité pénale", module pédagogique n°2010/10, december 2010

WEBSITES

www.massviolence.org

De online encyclopedie over massageweld is een elektronische databank over massamoorden en genocides uit de 20ste eeuw, die regelmatig geactualiseerd wordt.

www.kazernedossin.eu

Kazerne Dossin is een museum over massageweld. Vanuit de Holocaust gaat Kazerne Dossin op zoek naar de tijdloze mechanismen van groepsdruk en collectief geweld die kunnen uitlopen op massamoord en genocide. Deze mechanismen worden ontsluitend in lezingen en tentoonstellingen.